

Кирило Капустін
*провідний науковий співробітник Науково-дослідного відділу
історико-археологічних досліджень МІДЦ*

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛИТОВСЬКОГО ЗАМКУ

У статті проаналізовано історію археологічних досліджень Литовського замку в Києві впродовж XI–XX ст., особливості стратиграфії окремих ділянок та різних категорій речових знахідок.

Ключові слова: *Україна, Київ, Киселівка, Литовський замок, історія вивчення, давньоруський час, золотоординська та литовська доба.*

В статье проанализирована история археологических изысканий Литовского замка в Киеве на протяжении XIX–XX вв., особенности стратиграфии отдельных участков и разных категорий вещей.

Ключевые слова: *Украина, Киев, Киселевка, Литовский замок, история изучения, древнерусское время, золотоординское и литовское время.*

The article is devoted to the analysis of history of the archaeological exploration of the Lithuanian castle in Kiev during the XIX–XX centuries, stratigraphy of different sites and various categories of things analyzed separately.

Keywords: *Ukraine, Kyiv, Kiselivka, Lithuanian castle, history of exploration, Kyiv Russ, Golden Horde and Lithuanian times.*

Замкова гора є ізольованим природним останцем правого берега Дніпра. Від інших пагорбів (Старокиївського, Дитинки та Щекавиці) її відокремлюють глибокі Гончарний та Кожум'яцький яри, по дну яких у давнину протікали Глибочицький та Киянівський ручаї. Висота Замкової гори над рівнем Подолу нині становить 75 м, площа її плато сягає 8 тис. м² [8, с. 49–50].

Історію пам'ятки вивчає вже кілька поколінь киевознавців: до проблеми розвитку цієї частини середньовічного міста зверталися як дослідники XIX ст. (О. Максимович, М. Закревський, П. Клепатський), так і сучасні (Г. Івакін та С. Климовський, О. Попельницька) [8, с. 48].

Назва «Замкова» закріпилася за цим пагорбом після спорудження на ньому військової фортеці. Дослідники припускають (хоча писемні згадки про цю подію відсутні), що це могло статися після 1362 року, коли Київ увійшов до складу Великого

князівства Литовського. З 1649 року, коли на горі перебувала резиденція київського воєводи А. Киселя, Замкова гора дістала нову назву – «Киселівка». А після влаштування в 1846 році на горі цвинтаря київського Флорівського монастиря це київське узвишшя стало «Флорівською горою».

Перші археологічні дослідження на території Литовського замку було проведено на початку 1870-х років, щоправда, тривалий час матеріали не були опубліковані. Відомо, що саме в 1870-х роках розкопки на Киселівці провів К. Ставровський, який виявив там «празькі» гроші XIV–XV ст. та керамічні статуетки. Згодом ці знахідки потрапили до зібрання Ф. Кундеревича. Останній, описуючи їх у каталозі власної колекції, зазначив, що ці фігурки вершників, птахів та людей, виготовлені з білої глини, слід датувати за нумізматичним матеріалом, виявленим поряд [6, арк. 116].

У 1880-х роках розкопки на Замковій горі проводив один із засновників майбутнього Київського музею старожитностей і мистецтв М. Біляшівський. У своїх повідомленнях він зазначав, що виявив чимало фрагментів грубого ліпного посуду; кістяні, залізні та скляні вироби; бронзові прикраси та будівельні матеріали – цеглу, шифер, кам'яний бут, розчин. На підставі цього дослідник зробив припущення про існування на Киселівці великої мурованої споруди, яку він датував давньоруським часом [10, с. 133].

Упродовж 1894–1897 років на Замковій горі В. Хвойка виявив дві ремісничі майстерні – ювелірну (з кам'яними ливарними формочками) та гончарну. На Замковій горі В. Хвойка у 1897 та 1905 роках також знайшов інші речі давньоруського та пізньосередньовічного часів: керамічний посуд, зброю, замки, сталеві кресала, скляні вставки для пернів-печаток, прикраси тощо. Записи про ці знахідки містяться в інвентарних книгах Київського музею старожитностей і мистецтв, складених до 1917 року. Доля цих знахідок В. Хвойки до кінця не з'ясована. Очевидно, деякі з них археолог (який проводив розкопки на Замковій горі власним коштом) продав чи подарував приватним колекціонерам [8, с. 61–62].

Саме в такий спосіб кілька зразків дрібної пластики із Замкової гори (глиняні фігурки жінок та коней) опинилися в зібранні київського мецената Б. Ханенка. Останній 1902 року опублікував їх в ілюстрованому каталозі власної колекції «Древности Приднепровья», де вони датовані давньоруським часом [8, с. 63].

Після К. Ставровського і В. Хвойки дослідником Замкової гори став співробітник Київського музею старожитностей і мистецтв Д. Щербаківський. У 1898 році він виявив на Киселівці 34 кахлі XVI–XVII ст. та 2 керамічні посудини: круглу баклагу, вкриту зеленою поливою, та циліндричний тигель зі слідами скляного шлаку на стінках і написом латиною (?) [8, с. 64].

У 1926 році до Всеукраїнського історичного музею імені Т. Шевченка надійшли вироби з кістки, випадково знайдені на Замковій горі. Ця подія в 1928 році надихнула учасників семінару з археології та музейної справи, організованого при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею імені Т. Шевченка в Києві. К. Коршак відзначив, що під час розвідувальних досліджень на горі Киселівці було відкрито культурний шар епохи Київської Русі, у якому знайдено багато глиняних, скляних та залізних виробів. Тоді ж було виявлено й ремісничу майстерню, у якій виготовлялися кістяні вироби [5, с. 58]. Нині знахідки, виявлені в 1926 та 1928 роках, входять до колекції НМІУ [8, с. 64].

Розвідки 1928 року продемонстрували перспективність вивчення ділянки Киселівки, розташованої над Житнім базаром. У 1930–1940-х роках у цій частині гори почергово відбулися стаціонарні розкопки експедицій Київського історичного музею та Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. Магури (1932) (у липні 1932 року розкопано ділянку, розміром 10×12 м, на схилах над Житнім базаром, на якій виявлено майстерні з виготовлення металевих речей у вигляді скупчення обрізків мідної жерсті та готових виробів – казанів; окрім того, були виявлені рештки «городень» фортечних стін – перетрухлі колоди, розташовані під прямим кутом одна до одної).

У 1940 році на цьому ж місці зафіксовані потужні прошарки вугілля (сліди пожежі 1605 року (?)), насичені кістками тварин, деревним тліном та фрагментами керамічних виробів XII–XIII ст. і XIV–XVII ст. У 1939–1940 роках археологічне вивчення цієї ділянки плато над подільським Житнім ринком продовжила експедиція під керівництвом співробітниці Київського історичного музею В. Козловської [4, арк. 2].

Розкопи 1939 року розташовувалися на правому схилі балки – стародавнього Воєводського узвозу. У Науковому архіві

Інституту археології НАН України польова документація за 1939 рік відсутня – є лише згадки про цю експедицію в щоденнику В. Козловської за 1940 рік. Проте збереглася інвентарна книга 1939 року, складена працівником Київського історичного музею І. Бондарем, із записами знахідок з «литовського шару». Зокрема, там зазначені факти виявлення дубових стовпів – решток замкової стіни, та численних відходів діяльності замкових ремісників – обрізків мідного листа, оброблених кісток та шкір тварин [3].

Розкопки 1940 року проводилися на двох ділянках на терасах схилів у тій же частині гори, що і 1932 та 1939 років. Дослідники з'ясували, що середньовічні й давньоруські археологічні шари відокремлює прошарок спеціально ущільненого «стерильного» (позбавленого знахідок) ґрунту, утворений штучно перед будівництвом фортечних стін у XIV–XV ст. з метою вирівнювання поверхні гори. Потужність шарів XIV–XVII ст. (насичених рештками обвуглених та перетрухлих дерев'яних колод, кілків, глиняної обмазки стін) сягала 2 м. Переважаючими знахідками були фрагменти гончарних виробів «литовського часу» та XVII ст., для яких притаманне глазурування поверхні скляною поливою яскраво-зеленого й жовтого кольорів. Були знайдені також численні вироби з металу, кістки та каменю [1, с. 2–3].

У 1948 році дослідження Замкової гори продовжив Киселівський загін експедиції «Великий Київ» Інституту археології на чолі з В. Богусевичем. Тогорічні розкопки були закладені за цегляною цвинтарною огорожею вище по схилу від розкопів 1932 та 1940 років. У розкопі (завширшки 7 м і завдовжки 50 м), розташованому вздовж краю Замкової гори, було виявлено два заглиблені в ґрунт котловани розміром 3,3×3,5 м з уміщеними в них квадратними зрубами із соснових та дубових колод. Останні збереглися на висоту 0,7 м. У першій з напівземлянок (на думку В. Богусевича, житловій споруді) перебували решт-

ки опалювального пристрою – глинобитної печі та окремі цеглини.

У першому зрубі було виявлено залишки умеблювання (дошки й опори стола) та побутові речі – керамічний горщик із залишками каші, рештки двох дерев'яних діжок із «клепок» та обручів, дерев'яна миска з кришкою (виготовлена на токарному верстаті), денце скляної посудини, ніж. У напівземлянці також було виявлено кам'яну ювелірну форму для відливання сережок, уламки прикрас – скляних браслетів та грудка бронзи. Можливо, виявлена 1948 року споруда була ремісничою майстернею з виготовлення металевих (зокрема ювелірних) виробів. На стінах і підлозі будівлі були помітні сліди вогню [1, с. 5–6].

Другу напівземлянку керівник розкопок В. Богусевич ідентифікував як господарську прибудову до першої, житлової. У 1977 році під час археологічної розвідки на Замковій горі довкола будівлі радіостанції було закладено кілька шурфів – вище місця досліджень 1932–1948 років. Унаслідок були виявлені рештки споруди у вигляді горизонтальних обвуглених колод діаметром 25–30 см, що лежали поряд на відстані 15 см. Над ними виявлено 24 кахлі XVI–XVII ст. та стулку бронзового хрестенкопціона другої половини XIII – XIV ст.

У 1999 році в центральній частині гори київські археологи дослідили яму, визначену авторами розкопок як господарчу комору XVII ст. Замкову гору вивчали археологи В. Харламов, І. Мовчан та С. Климовський [7; 9]. Останні розвідувальні розкопки на Замковищі у травні 2005 року провели співробітники новоствореного музею «Замкова гора», на чолі з його директором С. Климовським.

Щодо археологічних матеріалів, виявлених під час розкопок на горі Киселівці, то найбільш повну вибірку артефактів вдалося зібрати в польовому сезоні 1948 року. Зокрема, В. Богусевич відзначав, що найбільш ранніми знахідками є уламки ліпного посуду, червонуватого кольору зі слідами розпису, характерного для середнього

етапу розвитку давньоземлеробської трипільської культури, які датуються кінцем III тис. до н. е. У колекції присутні також знахідки пізнього етапу розвитку трипільської культури (фрагменти ліпних посудин світло-коричневого та сіруватого кольорів із включеннями товчених мушель та черепашок у тісті) [10, с. 135–136].

Добою бронзи слід датувати ліпний посуд сірого та жовто-коричневого кольорів, орнаментований заглибленими зигзагоподібними лініями, рельєфними смужками, розташованими паралельно або під кутом, наліпний валик, мотузки тощо [10, с. 136].

V–IV ст. до н. е датуються уламки ліпних посудин темно-рожевого та темно-сірого кольорів з домішками слюди в тісті, орнаментовані заглибленнями з внутрішнього боку, які утворюють випуклі горщини із зовнішнього боку або з наскрізних проколів. Тут само виявлено фрагменти та цілі форми пряслиць підгірцівського типу.

У колекції з гори Киселівки зберігаються також матеріали ранньослов'янського часу. Передусім ідеться про уламки ліпного посуду чорного й темно-коричневого кольорів з лощеною поверхнею та темно-рожевого кольору із шершавою поверхнею, а також уламки плоских сковорідок з лощеною поверхнею без загнутих країв. Такі вироби датуються II ст. до н. е. – II ст. н. е. і характерні для пам'яток зарубинецько-кочуватівської культури.

Невелику групу виробів становлять матеріали черняхівської культури II–V ст. н. е. (дрібні фрагменти кружального лощеного посуду сірого кольору), а також уламки посуду, близького до керамічних комплексів з пам'яток типу Корчак, що датуються серединою I тис. н. е. (тонкостінний посуд з домішками слюди в глині та шершавою поверхнею темно-сірого й коричневого кольорів).

Під час розкопок виявлено уламки ліпних посудин VII–VIII ст. В. Богусевич умовно розділив їх на три групи:

1. Товстостінні посудини сірого та темно-сірого кольорів зі слабо відмученої

глини. Випал нерівномірний, товщина стінок неоднакова.

2. Ліпний тонкостінний посуд з бугристою та шершавою поверхнею, поганого випалу. Вінця посудин відігнуті назовні, рідше вертикальні.

3. Ліпний посуд слабого випалу з шершавою поверхнею, орнаментований заглибленими прямими або хвилястими лініями, розташованими в кілька рядів навколо посудин [10, с. 140].

Найчисленнішою групою знахідок є фрагменти кераміки та артефакти давньоруського часу. З глиняних виробів найчастіше траплявся посуд: горщики, «амфорки» київського типу, глечики, світильники та покритишки. Більшість посудин вкрито різноманітними комбінаціями лінійного, хвилястого та нігтьового орнаментів. Індивідуальні знахідки представлені кістяними виробами (гудзики, гребінці, ручки до ножів, проколки, лошила), кам'яними ливарними формочками, виготовленими з яскраво-сірого сланцю, шиферу та глини. Залізні вироби представлені ножами, цвяхами, циліндричними замками, стрілами, сільськогосподарським реманентом (серпи, коси).

Під час археологічних розкопок виявлено велику кількість знахідок XIV–XV ст., представлених фрагментами гончарних горщиків.

Індивідуальні знахідки доволі численні: навісні замки, ключі, кресала, арбалетні болти, стріли, чотиригранне вістря списа, а також шахові фігури, невеликий скляний виріб (келих?), прикрашений горизонтальними заглибленими смугами [10, с. 157].

Загалом же археологічні дослідження Литовського замку засвідчили перспективність подальшого вивчення території пам'ятки. Як слушно зазначила О. Попельницька, «упорядкування території Замкової гори і її популяризація як серед мешканців Києва, так і гостей столиці України дозволить покращити становище колишнього замку і зробити його одним з найпопулярніших туристичних об'єктів».

Література:

1. *Богусевич В.А.* Щоденник досліджень експедиції «Великий Київ» (Киселівський загін) за 1948 р. / В.А. Богусевич // НА ІА НАНУ, ф. 12, од. зб. 1948/8.
2. *Богусевич В.А.* Розкопки на горі Киселівка / В.А. Богусевич // АП УРСР. –Київ, 1952. – Т. 3. – С. 66–72.
3. *Бондар І.* Інвентарна книга дослідження Замкової гори у 1939 р. / І. Бондар // НА ІА НАНУ, ф. 20, 1939 р, од. зб. 5/1.
4. *Козловська В.Є.* Щоденник археологічних досліджень Замкової гори за 1940 р. / В.Є. Козловська // НА ІА НАНУ, ф. 20, 1940 р., од. зб. 23 (5/2).
5. *Коршак К.* З практики семінару при археологічному відділі Всеукраїнського історичного музею ім. Шевченка в Києві / К. Коршак // Хроніка археології та мистецтва. – Київ, 1930. – Ч. 1. – С. 57–66.
6. *Кундеревич Ф.Ф.* Каталог колекції (рукопись) / Ф.Ф. Кундеревич // Фонди НМІУ, б/н.
7. *Мовчан І.І., Климовський С.І.* Звіт про археологічні дослідження у місті Києві в 1999 р. / І.І. Мовчан, С.І. Климовський // НА ІА НАНУ, од. зб. 1999.
8. *Попельницька О.О.* Київський замок XIV–XVII ст. у світлі писемних та археологічних джерел / О.О. Попельницька // Історико-географічні дослідження в Україні. – Київ, 2006. – Чис. 9. – С. 48–80.
9. *Харламов В.О.* Отчет про раскопки на Замковой горе в 1977 г. / В.О. Харламов // НА ІА НАНУ, ф. 12, од. зб. 1977/9в.
10. *Шовкопляс Г.М.* Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві / Г.М. Шовкопляс // Праці КДІМ. – Київ : Вид-во Академії наук УРСР, 1958. – Вип. 1. – С. 133–157.